

СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАУКОВОГО НАПРЯМУ «БЕЗПЕКА ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ» У ХХІ СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано розвиток наукового напрямку «Безпека життя і діяльності людини» на початку ХХІ століття. Наведено заходи, які були проведені на сучасному етапі становлення наукового напрямку: концепція, навчально-методична література, наукові дослідження, нормативні документи, конференції та олімпіади.

Ключові слова: безпека життєдіяльності, навчально-методичне забезпечення

Людство з моменту зародження хвилюють проблеми безпеки. Холод і голод, негоди й хвороби, напади воявничих сусідів, природні катаклізми - все це робило життя людини повної небезпек, змушувало шукати захист у богів і ідолів, вважаючи, що саме вони посилають всі напасти. Але поступово приходило розуміння, що людина повинна вміти захищати себе сама. У процесі розвитку цивілізації люди змогли відповісти на багато питань щодо небезпек різного походження. Так, землетрусам протиставлені розселення людей і інженерні рішення в будівництві; повеням - регулювання стоку річок греблями; епідеміям - вакцинація і санітарні правила; посухам - меліорацію; хворобам рослин і тварин - культуру землеробства і тваринництва; громадському хаосу - державний порядок; тиранії - ліберальні цінності і завоювання демократії тощо.

Необхідна для сталого розвитку комплексна безпека, орієнтована на природу і суспільство, може бути забезпечена завдяки розумному поєднанню переваг різних світоглядних позицій шляхом застосування наукових досягнень, реалізації демографічних принципів і духовно-морального вдосконалення населення. Безпека постає одним із значущих чинників сталого розвитку людства, оскільки, будучи його результатом складає його необхідну умову і підвищує його стійкість. Безпека сприяє повноцінній життєдіяльності суспільства. Знання про безпеку дає людині і суспільству свободу вибору, дозволяючи вибрати стійкий шлях розвитку, фактором становлення якого стає наукова теорія безпеки. Отже, безпека, будучи значущою, на кожному етапі розвитку виявляється в системі соціо-природних взаємодій у різних якостях. Безпека постає як теоретичний концепт, розуміння якого сприяє реалізації стану захищеності. Безпека виступає фактором сталого розвитку, його рушійною силою, складовою і необхідною умовою.

На початку нового тисячоліття можна констатувати, що повністю зникли старі традиційні види викликів і загроз. Більше того, виникли нові небезпеки, загострилися проблеми забезпечення безпеки. Нині загроза виходить і від тих технологій, які людство створювало для свого ж благополуччя. Ці нові загрози збільшили ризики виникнення аварій, катастроф і стихійних лих настільки, що проблеми забезпечення безпеки стали зараз і на найближче майбутнє пріоритетними.

Забезпечення вивчення питань безпеки в навчальних закладах України покладено на науковий напрямок «Безпека життя і діяльності людини» та нормативні дисципліни (у вищих навчальних закладах) «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі», «Цивільний захист» («Цивільна оборона»). Метою статті є проаналізувати становлення означеного напрямку у ХХІ сторіччі (на основі нормативної дисципліни «Безпека життєдіяльності»).

Початок ХХІ століття характеризується удосконаленням наукового напрямку «Безпека життя і діяльності людини». Цей етап характеризується тим, що вже є у наявності більш 10 років досвіду роботи російських, світових, українських науковців, фахівців з питань безпеки життєдіяльності, що дозволило створити міцну наукову базу напрямку безпека життєдіяльності. У 2001 році затверджена Концепція неперервної освіти з напрямку «Безпека життя і діяльності людини», що стало важливим кроком у становленні «Безпеки життєдіяльності» та інших нормативних дисциплін. Концепція визначає орієнтири наукового, нормативного, методичного й організаційного характеру заради розвитку та збереження інтелектуального потенціалу України [5]. Вона базується на стратегії сталого розвитку людства, досвіду Європейської спільноти зі створення децентралізованої системи освіти у сфері ризиків, чинних законодавчих, урядових та галузевих документів України, досвіду вітчизняних фахівців.

У 2002 році науково-методичною комісією з «Безпеки життєдіяльності людини» Науково-методичної Ради Міністерства освіти і науки України було видано навчальну програму нормативної дисципліни «Безпека життєдіяльності». Її укладачі виходили з того, що безпека життєдіяльності – це наука, яка вивчає вплив на людину зовнішніх та внутрішніх факторів у всіх сферах її життєдіяльності. Об'єктом вивчення безпеки життєдіяльності є людина в усіх аспектах її діяльності (фізичному, психологічному, духовному, суспільному). Центральною ланкою цієї програми постає людина, а предметом вивчення є вплив на життєдіяльність та здоров'я людини зовнішніх і внутрішніх факторів.

Становлення будь-якої дисципліни характеризується навчально-методичною літературою, яка забезпечує ці дисципліни. У 2002-2010 роках з'являється велика кількість посібників та підручників, що заслуговують на увагу. Основною метою в них є не тільки висвітлення питань безпечної життєдіяльності, а й навчання молоді

забезпеченню індивідуального захисту від шкідливого і небезпечного впливу навколишнього середовища, навчання і захист певних соціальних груп.

Звернемо увагу на деякі з них. Збірник навчально-контролюючих тестів з дисципліни «Безпека життєдіяльності» (І.В.Іванова та ін., 2009) розроблений з метою широкого впровадження тестування, яке передбачене кредитно-модульною системою оцінки знань студентів. Посібник призначено для самостійного вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» студентами, їхньої підготовки до поточного, модульного та підсумкового контролю. Завдяки посібнику, студенти можуть перевірити свої знання перед контрольними заходами. Водночас посібник є актуальним і для викладачів, які за допомогою поданих тестів в умовах кредитно-модульної системи навчання матимуть змогу моделювати різні варіанти завдань для індивідуальної та самостійної роботи студентів, здійснювати різні види контролю знань [4].

Слід звернути пильну увагу на навчальний посібник за редакцією В.Г. Цапка «Безпека життєдіяльності» (2007). Перевага цього навчального посібника в тому, що головна увага авторів зосереджується на людині: людина розглядається як об'єкт, що потребує захисту в умовах навколишнього середовища. Аналізуються особливості організму людини, вплив на нього природного середовища (кліматичних умов, атмосферного повітря, гідросфери, електромагнітного випромінювання та ін.). Особлива увага приділяється небезпекам, які є наслідком науково-технічної, соціальної, політичної діяльності людини, урбанізації. Наводяться практичні поради щодо захисту населення, надання першої медичної допомоги у разі аварії на транспорті, пожежі, землетрусу, хімічного чи радіаційного забруднення тощо. Авторами аналізуються система управління і правові аспекти безпеки життєдіяльності людини і суспільства.

Після Наказів 1995, 1998 років не було ніяких нормативних документів які б підтверджували та укріплювали ситуацію з нормативними дисциплінами «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі», «Цивільна оборона», що за Концепцією включені до напрямку «Безпека життя і діяльності людини». Був відсутній жорсткий контроль за включенням цих дисциплін до навчальних планів підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів. При затвердженні Галузевих стандартів вищої освіти пропускалися цілі дисципліни чи об'єднувалися під одну назву інтегрованого курсу. Наприклад, Галузевий стандарт вищої освіти з напрямку 0501 – «Економіка і підприємництво» передбачав інтегрований курс «Безпека життєдіяльності», якій об'єднував БЖД, ОП та ЦО. Відповідно до цих вимог була створена програма, яка складалася зі змістових модулів: 1 – Безпека життєдіяльності людини у повсякденних умовах життя і побуту; 2 – Охорона праці як основа безпеки життєдіяльності на виробництві; 3 – Безпека життєдіяльності в умовах надзвичайних ситуацій.

Навчальний посібник інтегрованого курсу «Безпека життєдіяльності» авторів Тернопільського національного економічного університету за редакцією С. В. Лукашук-Федик (2008) висвітлює загальні та окремі питання безпеки життєдіяльності відповідно до програми нового інтегрованого курсу із урахуванням галузевого стандарту МОН України 2006. Завданням посібника є теоретична та практична підготовка студентів економічних спеціальностей до забезпечення здорових та безпечних умов життєдіяльності людини в оточуючому середовищі як у природному, так і у виробничому. Особливу увагу приділено висвітленню питань запобігання існуючих соціальних небезпек, з урахуванням можливих економічних наслідків [3].

Звертає на себе монографія авторів Н. В. Кулалаєвої та В. О. Михайлюка – Культура безпеки людства (2011). У монографії наведено ідентифікацію поняття «Культура безпечної життєдіяльності людини», розглянуто загально прийняті підходи, що застосовуються при визначенні складових елементів культури та її функцій. Подано також основні положення філософських і психолого-педагогічних (сінергетичних, андрагогічних) методів та засобів щодо формування особистості безпечного типу при різних формах освіти; зміст законодавчих і нормативних документів, забезпечення безпеки людини в певних умовах. Монографію може бути використано педагогічним складом ВНЗ під час викладання дисциплін гуманітарного та природничого напрямків. Її можна також рекомендувати студентам для якісного опанування навчального матеріалу [6].

Крім переліченого – навчальний посібник В. А. Смирнова, С. А. Дикань, Р. І. Пахомова – Безпека невиробничої діяльності (2011) є новою спробою у нетрадиційному вигляді довести принципи безпеки життя і діяльності. Навчальний посібник є оригінальним інноваційним виданням, у якому викладені основи наукових знань з безпеки життєдіяльності у невиробничому середовищі відповідно до державних стандартів вищої професійної освіти, цілей освітніх програм й вимог дидактики. Матеріал у посібнику поданий у вигляді нелінійного, перформативного тексту, особливість якого у коротких, стислих і самодостатніх висловлюваннях, кожен з яких може бути осмислене й засвоєне читачем. Перформативний текст можна розглядати як перехідну форму від традиційного (лінійного), описового тексту до електронного гіпертексту із властивими для нього гіперпосиланнями, до яких читач може звернутися, або поглибити свої знання. Посібник призначений насамперед для студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації з метою розширення їхнього світогляду і формування уявлень про ризик-орієнтований підхід до проблеми безпеки, комплексний вплив на життєдіяльність та здоров'я людини зовнішніх і внутрішніх факторів невиробничого середовища [7].

Відображення розвитку наукового напрямку і ефективності підготовки студентів до безпечної життєдіяльності можуть бути результати Всеукраїнських студентських олімпіад з «Безпеки життєдіяльності», що були започатковані з 2002 року. Підсумки олімпіад засвідчують, що студенти і гуманітарних, і технічних вищих навчальних закладів недостатньо володіють системними знаннями. У

залежності від фахової підготовки, студенти (наприклад, гуманітарних спеціальностей) недостатньо впевнено відповідають на питання з радіаційної та хімічної безпеки; інші – не орієнтуються в поведінці при стихійних лихах; мають труднощі у визначенні засобів та заходів автономного перебування, правил поведінки під час побутових небезпек, надзвичайних ситуацій; розгублюються при необхідності надати першу допомогу в екстремальній ситуації та використати засоби індивідуального захисту.

Слід зазначити, що Всеукраїнська студентська олімпіада з дисципліни «Безпека життєдіяльності» вийшла на Міжнародний рівень – у 2011 році вона пройшла вперше за участю студентів із Сполучених Штатів Америки, Словаччини, Туреччини, Росії, України тощо.

Щорічно проводяться міжнародні конференції (вже 11 спеціалізованих конференцій «БЖДЛ – безпека життя і діяльності людини» на базі різних вищих навчальних закладів у різних регіонах), наукові читання, присвячені питанням безпеки життєдіяльності. В Україні створено науково-методичну комісію з безпеки життєдіяльності (з 2009 року – цивільної безпеки) при Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України. У 2001 році в Харкові була створена спілка фахівців з безпеки життєдіяльності, створені Академія безпеки та основ здоров'я, Міжнародна академія безпеки життєдіяльності.

Основним досягненням сучасності наукового напрямку про безпеку є прийняття спільного наказу Міністерства освіти і науки України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду від 21.10.2010 року №969/922/216 «Про організацію та вдосконалення навчання з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності та цивільного захисту у вищих навчальних закладах України» та розробка у відповідність до цього наказу типових навчальних програм з нормативних дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі» та «Цивільний захист». Спільний наказ чітко регламентує, що означені дисципліни вивчаються всіма студентами, курсантами та слухачами вищих навчальних закладів України.

Слід зазначити, що до нових типових програм ще не розроблені відповідні навчальні посібники, підручники та монографії тощо. Тому рівень забезпеченості навчальною літературою з новою структурою та згідно нових програм ще у перспективі. Спробою відобразити нову навчальну програму став новий навчальний посібник з «Безпеки життєдіяльності» - «Короткий виклад та засоби контролю знань» за редакцією З. М. Яремка (З. М. Яремко, І. Р. Муць, Я. В. Галаджун, 2011), який рекомендований Міністерством освіти і науки України. У першій частині посібника у короткому викладі розглянуто головні проблеми безпечної життєдіяльності на сучасному етапі розвитку суспільства. Запропоновано модель життєдіяльності людини, на основі якої проаналізовано ефективність соціально-економічної і технічної систем безпеки та управління ризиком. Описано психофізіологічні та соціальні особливості життєдіяльності людини та з'ясовано їхню роль у забезпеченні особистої та суспільної безпеки. Розглянуто природне середовище як головний критерій безпечної життєдіяльності. Проаналізовано небезпечні та шкідливі чинники техногенного середовища, обговорено головні заходи та засоби гарантування безпечної життєдіяльності. У другій частині посібника подано тестові завдання для контролю знань студентів. Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, фахівців з питань безпеки життєдіяльності [8].

Підходи науковців до підготовки майбутніх фахівців до безпечної життєдіяльності вкрай різноманітні, і, на жаль, не існує загального, системного підходу до шляхів її удосконалення. Так, М. В. Гаряев вивчав формування у студентської молоді толерантну свідомість як основу соціальної безпеки (2007), про підготовку фахівців до безпечної життєдіяльності у своєму дослідженні про формування професійної компетентності майбутніх фахівців безпеки життєдіяльності засобами інформаційно-комунікаційних технологій зазначає Т. В. Ткаченко (2009); формування ноксологічної компетентності студентів технічного ВНЗ – майбутніх фахівців в області забезпечення безпеки життєдіяльності – О. М. Сімакова (2010).

Чимало робіт було присвячено підготовці вчителів з безпеки життєдіяльності: дидактичні основи конструювання і реалізації навчального курсу «Безпека життєдіяльності» у системі професійної підготовки вчителя – М. В. Головачев (2004); професійно-предметна підготовка майбутніх учителів безпеки життєдіяльності на основі міждисциплінарної інтеграції – С. М. Вольхін (2005); формування екологічної свідомості у майбутніх учителів безпечної життєдіяльності – І. В. Макрушкіна (2005); організаційно-педагогічні умови навчання майбутніх учителів ОБЖ у педагогічному коледжі – Е. М. Киселева (2006); педагогічні умови формування основ професіоналізму вчителя безпеки життєдіяльності – К. Е. Загуменних (2007); формування у майбутніх учителів основ культури безпечної життєдіяльності у процесі вивчення спеціальних дисциплін – А. В. Снегірев (2007); управління професійним розвитком майбутніх педагогів у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності людини – В. Л. Бочковська (2009); підготовка майбутніх педагогів професійного навчання до забезпечення безпеки життєдіяльності у виробничому середовищі – Г. В. Лукашина (2009); формування професійно значимих якостей майбутніх учителів основ безпеки життєдіяльності – К. Л. Месеніна (2009); розвиток творчого потенціалу вчителів безпеки життєдіяльності у процесі професійної підготовки в університеті - Г. С. Ялмурзіна (2009); підготовка майбутніх учителів до формування безпечної поведінки підлітків у позаурочній діяльності – Р.Ю. Васильєва (2010); удосконалення спеціально-технічної підготовки майбутніх учителів безпеки життєдіяльності в регіональному навчально-методичному центрі МНС – В. М. Гусинін (2010); формування вмінь самоосвіти у майбутніх учителів безпеки життєдіяльності у ВНЗ – О. В. Чепканіч (2010) тощо.

У роботах вітчизняних авторів, присвячених питанням удосконалення процесу викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності» у вищих навчальних закладах (В. І. Биков, О. С. Кожем'якін, Є. П. Желібо, І. С.

Сагайдак, О. І. Запорожець, А. В. Русаловський, В. М. Заплатинський, Б. Д. Халмурадов, В. Д. Захматов, Е. П. Маслов, Ю. В. Міхеев, А. В. Пятова, І. С. Кучеров, Н. В. Лебединець, В. Д. Шиян, В. У. Стоянов, Д. А. Бабенко, В. Е. Бломквист, Т. С. Чиняєва, М. В. Бакулина, М. В. Ігнатович, В. Ю. Худолей та ін.), вказується, що потреби подальшого розвитку економіки, соціальна направленість державної політики вимагають від вищої освіти підготовки фахівців, які мають у складі професійних якостей здатність забезпечити безпеку у виробничій і поза виробничій діяльності та в умовах надзвичайних ситуацій.

Російський науковець А. Ф. Абзалов зазначає, що рекомендована в теперішній час програма курсу «Безпека життєдіяльності» за своїм змістом більш за все передбачена для інженерно-технічних закладів вищої освіти, а фрагментарне включення питань, які розглядають взаємозв'язок особистої, суспільної і національної безпеки, не забезпечує системний підхід [1]. Слід зазначити, що досвід України відображає приблизно таку ж проблему. ВНЗ технічного спрямування відходять від гуманітарної та соціальної компоненти безпеки життєдіяльності, залишаючи лише суто технічні аспекти безпеки обладнання, техніки безпеки, безпеки виробничих процесів тощо.

Навести абсолютно всі проблеми безпеки, які вивчаються науковцями і викладаються у навчальному процесі, є практично неможливим. При наявності Концепції з освітнього напрямку «Безпека життя і діяльності людини», вимоги і пропозиції означеного документу не виконуються і не простежуються у робочих програмах з БЖД. Так, за уподобаннями фахівців і згідно із спрямованістю навчального закладу, акцент під час вивчення безпеки життєдіяльності робиться у технічних ВНЗ – на техніку безпеки і охорону праці відповідно, у медичних закладах – на надання першої медичної допомоги і медичні аспекти тощо; в екологічних – відповідно на безпеку екологічних систем, педагогічні – акцентують увагу більше на методику викладання і т. ін.

Отже, аналіз навчально-методичної літератури, програм, олімпіад засвідчує, що практика викладання питань про безпеку життя і діяльності людини у вищих навчальних закладах надзвичайно різноманітна. Вона відрізняється як визначенням загальної мети курсу, так і його змістовим наповненням. Кожний автор намагається розкрити проблему небезпек, надзвичайних ситуацій, причин їх виникнення. Більшість із цих матеріалів присвячені середовищу, надзвичайним ситуаціям, небезпечним факторам, а не безпосередньо людині з її ставленням до небезпеки, походження ризикованих дій людини, не вивчаються природні захисні системи, запобігання небезпечній поведінці в повсякденній діяльності і під час перебування в навколишньому середовищі тощо. Зміст навчальних посібників охоплює різноманітні сфери існування людини, а сама людина як така, як джерело, причина небезпек, як жертва аварій та катастроф випускається з поля зору науковців.

На початку ХХІ століття науковий напрям «Безпека життя і діяльності людини» набув бурхливого розвитку. Безліч заходів та винаходів, які зроблені науковцями та педагогами таких як: затвердження Концепції, спільний Наказ про нормативні дисципліни, олімпіади, навчально-методична література, академії з безпеки та спілки фахівців, - потребують ідеї, що об'єднує всіх. Одним із шляхів вирішення проблем безпеки життєдіяльності людини, на нашу думку, є формування нового системного мислення населення, яке спрямоване на зміну підходів щодо визначення мети, шляхів і методів розвитку цивілізації як необхідного чинника виживання людства. Освіта та виховання у сфері безпеки життєдіяльності мають забезпечити формування цілісного знання і мислення, необхідних для прийняття обґрунтованих рішень на рівні людини, сім'ї, суспільства, держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абзалов А. Ф.* Педагогические условия формирования гражданской позиции у студентов вузов в процессе изучения дисциплины "безопасность жизнедеятельности" : автореферат дис. ... кандидата педагогических наук : 13.00.02 / Ур. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2006. – 21 с.
2. *Безпека життєдіяльності: Навч. посіб./* За ред. В. Г. Цапка. – 4-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 397 с.
3. *Безпека життєдіяльності: соціально-економічний аспект /* За редакцією С. В. Лукашук-Федик. – Тернопіль: Горлиця, 2008. – 260 с.
4. *Іванова І. В.* Безпека життєдіяльності: навчально-контролюючі тести. Навч.-метод. пос. для студ. вищих навч. закладів / І. В. Іванова, В. М. Заплатинський, С. П. Гвозд'їй – 2-ге вид., переробл. та доповн. – Одеса: Видавель Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 161 с.
5. *Концепція освіти з напрямку «Безпека життя і діяльності людини» /* Кузнецов В. О., Лукьянчиков В., Малишева Н. та ін. // *Освіта України.* – 12 грудня 1997. - № 50. – С. 6-8.
6. *Кулалаєва Н. В., Махайлюк В. О.* Культура безпеки людства: [монографія] / Н. В. Кулалаєва, В. О. Махайлюк. – Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2011. – 371 с.
7. *Смирнов В. А.* Безпека невиробничої діяльності: навч. посібник/ В. А. Смирнов, С. А. Дикань, Р. І. Пахомов. – К.: Освіта України, 2011. – 304 с.

8. Яремко З. М. Безпека життєдіяльності: короткий виклад та засоби контролю знань. Навч. посібник / З. М. Яремко, І. Р. Муць, Я. В. Галаджун; за ред. проф. З. М. Яремка. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 268с.

Подано до редакції 08.10.12
